

Ο Έλληνισμός στο Βυζαντινό

κράτος

ανάμεσα

στis

δυό

άλώσεις

(1204 - 1453)

του Τηλέμαχου Κ. Λουγγή

Στις 12 'Απριλίου του 1204 'Η Κωνσταντινούπολη έπεφτε στα χέρια των Λατίνων ιπποτών της Τέταρτης Σταυροφορίας. Μαζί με αρκετούς άλλους ευγενείς και παράγοντες του βυζαντινού κράτους, ο Νικήτας Χωνιάτης πού, αργότερα, περιέγραψε τά δεινά της Άλωσης, έπαιρνε τόν δρόμο της έξορίας μέ πολύ πικρές έντυπώσεις. Οί όμοιοί του ευγενείς είτε προσκυνοῦσαν τούς Φράγγους κατακτητές γιά νά διατηρήσουν τά προνόμιά τους, είτε προσπαθοῦσαν νά ιδρύσουν μικρές, μισοανεξάρτητες ήγεμονίες¹. Χαρακτηριστική είναι ή στάση μερικῶν ευγενῶν από τήν Θράκη πού ό Χωνιάτης λέει γι' αὐτούς ότι «ἦσαν δέ τούτων οἱ πλείους ἐπίσημοι τό γένος καί οὐκ ἄδοξοι πρός πόλεμον καί πατρίδας τάς ἐν Θράκῃ πόλεις αὐχοῦντες»².

Αὐτοί λοιπόν, ἀρχικά, θέλουν νά δηλώσουν ὑποταγή στόν μαρκίωνα τοῦ Μομφερράτου Βονιφάτιο «καί τά δυνατά ὑπουργεῖν». Ὁ Βονιφάτιος ὁμως τούς διώχνει, γιατί δέν ἔχει ἀνάγκη *Ρωμαίων στρατιωτῶν*. Οἱ ευγενεῖς ἐπιμένουν καί προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους στόν κόμη τῆς Φλάνδρας Βαλδουῖνο πού μόλις ἔχει ἐκλεγεί αὐτοκράτορας (1204 - 1205). Οὔτε ὁμως αὐτός τούς δέχεται. Ἔτσι, οἱ βυζαντινοί ευγενεῖς καταφεύγουν στόν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Ἰωαννίτση ἢ Καλογιάννη (1197 - 1207), γιά τόν ὁποῖο ὁ ἱστορικός Νικήτας Χωνιάτης λέει ὅτι ἦταν «ἐχθρός ἅμα καί ἐκδικητής *Ρωμαίων*»³. Ἡ στάση αὐτή τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας πού, ὅπως ὁ ἐκπρόσωπός της Λέων Σγουρός δέν προβάλλει σοβαρή ἀντίσταση «οἷα τῆς τῶν πόλεων βασιλίδος ἀλούσης, τῆς δ' ἐσπερίου καί ἐώας ὑπό *Ρωμαίου*ς λήξεως τήν σκιάν ὑπιούσης τοῦ λατινικοῦ δόρατος»⁴, στάση καθαρά ταξική, εἶναι ἀνάλογη πρός τήν ἐπίσης καθαρά ταξική στάση τοῦ λαοῦ πού ἐπωφελεῖται ἀπό τήν κατάρρευση, ὅπως λέει ὁ Νικήτας Χωνιάτης: «οἱ δ' ἀγροῖκοι καί ἀγελαῖοι ἐπεκερτόμουν μᾶλλον τοῖς ἐκ Βυζαντίου ἡμῖν καί τήν ἐν πτωχείᾳ καί γυμνότητι κακουχίαν ἰσοπολιτεῖαν ἀφρόνως ὠνόμαζον, οὐ τοῖς τῶν πέλας κακοῖς παιδευόμενοι»⁵. Εἶναι χαρακτηριστικό τό ὅτι ὁ λαός χαίρεται μέ τήν ἀθλιότητα τῶν ευγενῶν πού τούς φέρνει στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τούς κοινωνικά ἀδικημένους (*ἰσοπολιτεία* σημαίνει νομική ἰσότητα καί ἐνιαῖα δικαιώματα καί καθήκοντα⁶), ἐνῶ, παράλληλα, ὑποδέχεται μέ μεγάλη χαρά τόν Βαλδουῖνο πού πλησιάζει μέ τόν στρατό του στήν Θεσσαλονίκη⁷. Ὁ φτωχός κόσμος λοιπόν, μισεῖ τήν βυζαντινή διοίκηση καί τούς ἐκπροσώπους τῆς ευγενεῖς τό 1204.

Ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν εἶναι νά ἐκδηλωθεῖ ἀνοιχτά ἡ ἐχθρότητα ἀνάμεσα στόν ἀγροτικό πληθυσμό καί στούς πλούσιους γαιοκτήμονες. Ἐνα ἔγγραφο ἀπό τήν δυτική Μικρασία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τά κτήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων ἐγίναν λεία τῶν χωρικῶν πού δούλευαν ἐκεῖ. «*Εὐλογητός Κύριος, ὅτι πεπλουτήκαμεν*», λένε ἀλλοῦ μερικοῦ πού πουλοῦν ἐγκαταλειμένα κτήματα πλουσίων⁸. Ἔτσι, ἡ ἄλωση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπό τούς Λατίνους φέρνει στό φῶς τίς

οξείες ταξικές αντιθέσεις, καλυμένες μέχρι τότε από τις αρχές του βυζαντινού πολιτεύματος που δεν γνώριζε διακρίσεις ανάμεσα στους υπηκόους του, θεωρητικά τουλάχιστον¹⁰. Ο ἐγγχώριος πληθυσμός υποτάσσεται σχεδόν ἐκούσια στους Λατίνους καί, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ¹¹, θά ἦταν πολύ ἐνδιαφέρον νά ξέραμε τί θά εἶχε συμβεῖ, ἂν ἡ λατινική αὐτοκρατορία εἶχε δώσει κι ἄλλους τόσο ἀξιόλογους αὐτοκράτορες, ὅπως ὁ Ἑρρίκος τοῦ Hainaut (1206 - 1216) πού ἤξερε τόσο καλά νά κατακτᾷ τίς καρδιές ὅλων τῶν υπηκόων του.

Τὸν πληθυσμό τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας πρὶν ἀπὸ τὸ 1204 ἀποτελοῦσαν πολλὰ ἔθνη πού θρῃσκόντουσαν σέ διαφορετικά ἐπίπεδα κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης¹². Μετὰ τὴν ἄλωση, ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἀντιπαραβάλλει πρῶτα ἀπ' ὅλα Ρωμαίους (Ἕλληνες), Σκύθες (Βουλγάρους) καί Λατίνους: «...καί τὸ αὐτὸ ἔθνος (Ρωμαίων) ἐδήουν γένη διττά (Σκυθῶν καί Λατίνων) πῇ μὲν ἑκάτερα, πῇ δὲ θάτερον παρὰ θάτερον ἐπεισπίπτοντα»¹³. Ἀνεξάρτητα λοιπὸν ἀπὸ τὴν στάση τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας πού προσπαθεῖ μὲ κάθε τρόπο νά διατηρήσει τὰ παλιά της προνόμια, ἡ κατάρρευση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀποκαλύπτει, τόσο στὰ Βαλκάνια, ὅσο καί στὴ Μικρασία τοὺς τοπικοὺς πατριωτισμούς¹⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Βακαλόπουλο¹⁵, οἱ ἄγῳνες τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἐναντίον τῶν κατακτητῶν θά εἶναι σκληρότεροι πρὸ πάντων στὸ κράτος τῆς Ἡπείρου, στὸ βασίλειο τῆς Νίκαιας, στὴν Πελοπόννησο καί στὴν Κρήτη. Ἐκεῖ, ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἀποτελεῖ τὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν κατοίκων. Παράλληλα, ἐμφανίζονται ἀκόμα πιὸ ἐντονὰ ὁ βουλγαρικὸς, ἀκόμα καί ὁ σερβικὸς πατριωτισμὸς πού ἐκφράζουν οἱ θλέψεις τῶν ἡγεμόνων τῶν λαῶν αὐτῶν¹⁶. Ἔτσι, ἐνῶ οἱ φτωχοὶ πληθυσμοὶ χαίρονται πάνω στὰ λείψανα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, στὰ ἐδάφη της ἀρχίζει μιὰ ἀσίγαστη πάλη πού σκοπὸς της εἶναι ἡ ἀποφασιστικὴ κυριαρχία μιᾶς ἐθνότητος πάνω στὶς ἄλλες.

Φυσικά, τὸ ξύπνημα τῶν βαλκανικῶν πατριωτισμῶν διευκολύνεται ἀφάνταστα ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ κατάρρευση. Ὅσο ὑπῆρχε ἡ αἰωνόβια οἰκουμενικὴ αὐτοκρατορία μὲ τίς αὐστηρὰ ὑπερεθνικὲς ἀρχές διακυβέρνησης, οἱ διάφοροι πληθυσμοὶ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ ἓνα καθοριστὴς θεωρητικῆς ἰσότητος καί, ὅσοδήποτε περίεργο κι ἂν φαίνεται στὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν καί τῶν Ἀγγέλων (1081 - 1204), εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ βυζαντινὴ

αὐτοκρατορικὴ ἀρχὴ ἀπέφευγε συστηματικὰ νά στηριχθεῖ στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ἰδιαίτερα ἐπὶ Μανουὴλ τοῦ Α' (1143 - 1180). Ἔτσι, οἱ λόγοι τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας, ὅπως ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης (+1120 περίπου) θά διατηρήσουν ἀρχικά μιὰν ἀφοσίωση καί πίστη στὴν «Ῥωμαῖδα γῆν» πού θεωροῦν πατρίδα τους¹⁷. Τὸ ἴδιο περίπου συμβαίνει καί στὴν Πελοπόννησο, ὅπου ὁ τοπικὸς δεσπότης Ἰωάννης Χαμάρετος διακηρύσσει «τὴν ἑαυτοῦ πρὸς τὴν Ῥωμανίαν εὐγνωμοσύνην»¹⁸.

Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι, μετὰ τὸ 1204, ἡ σημασία καί τὸ περιεχόμενο τῶν ἐθνικῶν ὁρῶν πού χρησιμοποιοῦν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἀρχίζουν νά διαφοροποιοῦνται. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1204, *Ρωμαῖοι* ἦσαν ὅλοι οἱ ὑπήκοοι τῆς αὐτοκρατορίας μὲ ὀρθόδοξη πίστη, ἐνῶ τώρα, τὸ περιεχόμενο τῆς λέξης δείχνει νά περιορίζεται τοπικά. Τοπικοὶ εἶναι καί οἱ πατριωτισμοὶ πού ἀναπτύσσονται στὴν Δυτικὴ Μακεδονία καί τὴν Ἡπειρο μετὰ τὸ 1204, παρ' ὅλο πού οἱ ἄνθρωποι τοῦ Δεσποτάτου ἐπιμένουν νά θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς *Ρωμαίους* (δηλαδὴ Βυζαντινοὺς)¹⁹.

Ὁ πατριωτισμὸς αὐτὸς πού ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται στὶς ἀνώτερες τάξεις τῆς κοινωνίας εἶναι φαινόμενο ὅπως ὅποτε μερικὸ καί διαφέρει ριζικά ἀπὸ τὰ αἰσθήματα τῶν «ἀγροίκων καί ἀγελαίων», ὅπως ὀνομάζει ὁ Νικήτας Χωνιάτης τοὺς καταπιεσμένους πού ἐπιδίδονται στὴν λαφυραγωγία μετὰ τὴν ἄλωση. Αὐτοὶ παραμένουν ὑπήκοοι (Sub-Diti) καί μοναδικὸς ρυθμιστὴς τῆς συνειδήσεώς τους εἶναι ἡ θρησκευτικὴ τους δοξασία. Στὸν ἱστορικὸ Γεώργιο Ἀκροπολίτη, *Ρωμαῖοι* εἶναι τόσο οἱ ὑπήκοοι τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας²⁰, ὅσο καί τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου²¹. *Ρωμαῖοι ἰθαγενεῖς τῆς Κωνσταντινίου*²² εἶναι ἀσφαλῶς οἱ ἑλληνόφωνοι Κωνσταντινουπολίτες, στὰ χρόνια τοῦ καλοῦ Λατίνου αὐτοκράτορα Ἑρρίκου τοῦ Hainaut. Ἔτσι, ἡ γλῶσσα γίνεται καὶ αὕτὴ ἓνα διακριτικὸ πού χαρακτηρίζει μέχρι ἓνα βαθμὸ τὴν ἐθνότητα τῶν ἀτόμων, πράγμα πού δὲν ἴσχυε ἀσφαλῶς ὅσο ἡ ἑλληνόφωνη ἀλλὰ ὑπερεθνικὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦταν ἐνιαία καί οἰκουμενικὴ.

Ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικὸς Γεώργιος Ἀκροπολίτης πού ἀντιπροσώπευε τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' τὸν Παλαιολόγο (1259 - 1282) στὴν ἐνωτικὴ σύνοδο τῆς Λυῶν τὸ 1274, ἔγραψε δυὸ λόγους κατὰ *Λατίνων*, στοὺς ὁποίους ὑπερασπίζεται τὴν ὀρθόδοξη Θεολογία ἐναντίον τῆς Καθολικῆς²³. Ἐδῶ συνδυάζονται θρησκευτικὴ δοξασία καί γλῶσσα σὰν *ρωμαϊκά* χαρακτηριστικά. Στὸ μεταξύ ὅμως, ἡ Κωνσταντινούπολη ἔχει ἀνακτηθεῖ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας τὸ 1261 καί ὁ Μιχαὴλ ὁ Η' ἔχει ἐπανέλθει στὴν οἰκουμενικὴ πολιτικὴ²⁴, πράγμα πού δὲν ἐπιτρέπουν οἱ οἰκονομικὲς

δυνατότητες του κράτους του. Μαζί με την οικουμενική πολιτική, αρχίζουν πάλι να ισχύουν σε γενικές γραμμές οι υπερεθνικές αρχές διακυβέρνησης, ή απομάκρυνση από το ελληνικό στοιχείο και οι προσπάθειες για συνεννόηση με την Δύση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ανατέλλει ο δέκατος τέταρτος αιώνας στο Βυζάντιο.

Οι ιστορικοί βρίσκουν πολύ δύσκολο να εξηγηθεί το πώς, τον αιώνα αυτό, σε μία παρακμάζουσα πολιτική οργάνωση μπορεί να αντιστοιχεί μία τόσο λαμπρή πνευματική ζωή²⁵. Η αντίνομία είναι έντελως διαλεκτική. Στην πραγματικότητα παρακμάζουν μόνο οι πολιτικές αρχές δομές του Βυζαντινισμού που είναι αναχρονιστικές. Αντίθετα, η πνευματική ζωή είναι πολύ φυσικό να ακμάζει, μέσα στο μέτρο που προσαρμόζεται στη νέα πραγματικότητα και ενστερνίζεται τα νέα στοιχεία. Έτσι, η βυζαντινή τέχνη διανύει μία από τις καλύτερες της περιόδους²⁶, στην λογοτεχνία παρατηρούνται στοιχεία κλασικισμού²⁷. Είναι σαν να χαιρέται ή διανοήση για την παρακμή του Βυζαντινισμού και να αναζητάει τις ρίζες της άλλου, εκφράζοντάς τις με νέους τρόπους. Τώρα, είναι φανερό ότι ο οικουμενικός Βυζαντινισμός έχει πεθάνει οριστικά το 1204 και κάθε απόπειρα για να τον αναστήσουν, συγκρούεται με την ζωηρή νέα πνευματικότητα του Έλληνισμού, στον οποίο θρίσκειτο υποχρεωμένο να στηριχθεί το αναιμικό κράτος των Παλαιολόγων. Με την σύμπτυξη του στον χώρο, το κράτος έχει τώρα πληθυσμό σχεδόν αποκλειστικά ελληνικό πού, όμως, ούτε πολυάριθμος είναι, ούτε εύρωστος οικονομικά. Καθώς η πρώτη πολιτική πράξη αυτού του Έλληνισμού πού μόλις αρχίζει να διακρίνεται είναι η αντίσταση στους Λατίνους³ και μία μερίδα διανοουμένων δείχνει να την ενστερνίζεται, μπροστά στον τουρκικό κίνδυνο πού αρχίζει κι αυτός να γίνεται αισθητός, η άρχουσα τάξη και η ιδεολογία της διασπάται σε Δυτικόφιλους και Ανθενωτικούς²⁸. Οι λύσεις πού προσπαθεί να δώσει η άρχουσα τάξη είναι τόσες, όσα τα στρατόπεδα στα όποια έχει ή ίδια διαιρεθεί.

Η αντίσταση στους Λατίνους στο όνομα της ορθοδοξίας είναι προγενέστερη χρονικά από την αντίσταση στους Τούρκους πού δεν θα γίνει κοινή συνείδηση, παρά στα τέλη περίπου του δέκατου τέταρτου αιώνα²⁹. Έτσι, με την έναρξη του αιώνα αυτού και ενώ η ανάγκη για αντίσταση στον τουρκικό κίνδυνο δεν έχει γίνει ακόμα αισθητή σε όλη της την έκταση, οι αντιμαχόμενες μερίδες της άρχουσας τάξης έχουν ήδη επιχειρήσει να επιβάλουν τις λύσεις πού ή κάθε μία από αυτές θεωρεί πρόσφορες για το βυζαντινό κράτος. Είναι ή λεγόμενη περίοδος των έμφυλίων πολέμων³⁰, όποτε

τίθενται αντιμέτωπες ή λατινοφιλία και ή ελληνικός-ορθόδοξος πατριωτισμός, ή όποιος όμως είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει την φιλόδοξη και ανδοίαστη πολιτική του Μεγάλου Δομέστικου Ιωάννη του Καντακουζηνού πού αργότερα έγινε και αυτοκράτορας (1347 - 1355).

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός θα μπορούσε να θεωρηθεί το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα της πατριωτικής βυζαντινής αριστοκρατίας, της αντίθετης προς κάθε ξένη επέμβαση στα πράγματα της ήγεμονίας των Ρωμαίων, όπως λέει ή ίδιος³¹, αν ή πολιτική συμμαχία με τους Τούρκους πού ακολούθησε σε όλη του την ζωή δεν αποδεικνυόταν ολέθρια για την τύχη των βυζαντινών έδαφών. Την εποχή όμως πού ή Καντακουζηνός έφερνε τους Τούρκους στην Βαλκανική για να πολεμήσει τους Λατινόφιλους αντιπάλους του, ή Χριστιανική Ευρώπη δεν είχε σημαίνει ακόμα συναγερμό έναντι των Όθωμανών. Αυτό έγινε αργότερα. Έξ άλλου, και ή αντίπαλη παράταξη των Λατινόφιλων Παλαιολόγων είχε προσπαθήσει να προσεταιρισθεί τους Τούρκους³². Έτσι, ή Καντακουζηνός είναι εύκολο να απαλλαγεί από το στίγμα της ένσυνείδητης προδοσίας, χωρίς θέβαια αυτό να σημαίνει ότι δεν υπέταξε τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της αδύναμης αυτοκρατορίας στις προσωπικές του φιλοδοξίες³³. Ο ίδιος παραδέχεται ότι ή δεύτερος μεγάλος έμφύλιος πόλεμος πού τον ανέδειξε αυτοκράτορα «την ευδαίμονα και μεγάλην των Ρωμαίων βασιλείαν άσθενεστάτην και ώσπερ είδωλον απέδειξε της προτέρας»³⁴, και ότι πολλοί Βυζαντινοί τον θεωρούν υπαίτιο της φθοράς αυτής, πράγμα πού τον άγανακτεί («του φθοράς αυτός αίτιος Ρωμαίους καταστήναι πάν ότιούν άνεκτότερον νομίζων»³⁵). Ξέρει όμως επίσης καλά ότι οι περισσότεροι Ρωμαίοι θα ακολουθήσουν την αντιλατινική πολιτική του³⁶, πολιτική πού άσφαλώς υίοθετεί για να τον ακολουθήσουν. Οι μέθοδοι όμως πού χρησιμοποιεί για να εφαρμόσει την πολιτική αυτή θα γίνουν ή αίτία για να τον έγκαταλείψουν σύντομα οι πατριώτες όπαδοί του.

Χάρη σ' αυτήν την διαδικασία, ή νέος Έλληνισμός γίνεται μέσον για να πραγματοποιηθούν οι φιλοδοξίες του Καντακουζηνού. Η τραγική άποτυχία του τελευταίου συνοψίζεται μέσα στην όμολογία του ότι ή βασιλεία των Ρωμαίων κατάντησε τό είδωλο εκείνης πού ήταν προηγουμένως.

Υίοθετώντας τα αντιλατινικά αισθήματα του νέου Έλληνισμού, ή Ιωάννης Καντακουζηνός έπιχειρεί να

επιβάλλει μέ τά όπλα τίς συντηρητικότερες τάσεις τής βυζαντινής άριστοκρατίας τής γής³⁷. Εύνοια πρός τούς μεγάλους γαιοκτημονες, εύνοια πρός τίς μεγάλες μοναστηριακές περιουσίες, κραυγαλέα άνισότητα καί άθλιότητα γιά τούς φτωχούς πληθυσμούς, αύτή δείχνει νά είναι ή τάξη πραγμάτων γιά τήν όποία άγωνίζεται. Σάν ιδεολογικό εποικοδόμημα, ή παράταξη του Καντακουζηνού έχει τόν αντιλατινισμό πού προσελκύει τό έλληνικό στοιχείο.

Η παράταξη αυτή σηκώνει τήν σημαία τής άνταρσίας στην Άδριανούπολη τό 1341. Εκεί σημειώνεται καί μία πρώτη εξέγερση του φτωχού πληθυσμού έναντίον της, όπως καί έναντίον τών γαιοκτημόνων. Είναι μόνο ή άρχή. Από τό 1342, ή λαϊκή εξέγερση θά πάρει γιγάντιες διαστάσεις στην Θεσσαλονίκη, μέ τό επαναστατικό κίνημα τών Ζηλωτών³⁸.

Τό επαναστατικό αυτό κίνημα πού κράτησε έπτά όλόκληρα χρόνια μέχρι τό 1349, κάθε άλλο παρά έθνικό ήταν. Άν τηρήσουμε τίς αναλογίες, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τά αίτιά του ήσαν σχεδόν τά ίδια μέ εκείνα πού έκαναν τόν λαό τής Θεσσαλονίκης νά υποδέχεται μέ χαρά τόν στρατό του Βαλδουίνου τής Φλάνδρας τό 1204. Όπως τότε, έτσι καί τώρα δέν ήταν μία έθνότητα πού ήταν δυσαρεστημένη από τίς κοινωνικές συνθήκες πού επικρατούσαν κάτω από βυζαντινή διοίκηση, αλλά τά κατώτερα στρώματα του λαού, χωρίς έθνολογική διάκριση. Ό ίδιος άγροτικός πόλεμος ξεσπάει πάλι στην ύπαιθρο, όπου οί χωρικοί άρπάζουν καί λεηλατούν τήν περιουσία του Καντακουζηνού καί τών άλλων γαιοκτημόνων³⁹. Είναι φανερό ότι ένα λαϊκό επαναστατικό κίνημα αύτης τής μορφής άντιτίθεται σέ όποιαδήποτε έθνική ή πατριωτική επιδίωξη καί ή παράταξη του Καντακουζηνού βρίσκεται σέ αδυναμία νά υποτάξει τούς επαναστάτες πού αποτελούν τήν πολυάριθμη τάξη τών φτωχών, είναι οί πολλοί, όπως λέει ο λόγιος Θωμάς ο Μάγιστρος⁴⁰. Ένας άλλος λόγιος τής εποχής πού άνήκει στην παράταξη τών Παλαιολόγων καί, συνεπώς, είναι αντίθετος πρός τόν Καντακουζηνό, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, επιβεβαιώνει τήν ταξική φύση τής εξέγερσης: «Καί ήν ιδεΐν εις δύο μοίρας σχισθέν, κατά πάσαν πόλιν καί χώραν»⁴¹. Ό Γρηγοράς διακρίνει τά δυό αυτά μέρη ως εξής: από τήν μία πλευρά, βρίσκεται τό συνετόν ή έμψρον καί τεταγμένον, από τήν άλλη, τό ασύνετον ή στασιώδες καί αίμοχαρές. Καί οί δυό λοιπόν μερίδες τής άρχουσας τάξης πού αντιμάχονται ή μία τήν άλλη, καί οί Λατινόφιλοι καί οί όπαδοί του Καντακουζηνού είναι έχθρικές πρός τήν λαϊκή εξέγερση. Τό επαναστατικό κίνημα τών χρόνων 1341-1349 θά επισκιάσει καί μέχρι ένα βαθμό θά ανακόψει τόν προσεταιρισμό του νέου έλληνισμού από τόν Καντακουζηνό

πού, γιά νά καταπνίξει τήν εξέγερση τών Ζηλωτών, θά καταφύγει άπροκάλυπτα πιά στην τουρκική βοήθεια, ενώ ή αντίπαλη μερίδα τών Παλαιολόγων θά καταφύγει στον τσάρο τών Σέρβων Στέφανο Ντουσάν (1331 - 1355). Έτσι, είναι πολύ φυσικό νά καταντήσει τό βυζαντινό κράτος είδωλο αυτού πού ήταν προηγουμένως.

Οί δυό αντιμαχόμενες μερίδες τής άριστοκρατίας καταδικάζουν τό κίνημα καί τό γεγονός αυτό φέρνει μία προσωρινή προσέγγιση ανάμεσά τους, ενώ, τώρα άρχίζει νά δεσπόζει ή άνησυχία από τήν τουρκική άπειλή, πού έχει εγκατασταθεί οριστικά στην Βαλκανική⁴². Καθώς, όσο περνάει ο καιρός, εμφανίζεται όλο καί περισσότερο ή τραγική αλήθεια ότι μέσα στον βυζαντινό χώρο δέν υπάρχουν δυνάμεις ίκανές νά άντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τήν τουρκική προχώρηση στην Εύρώπη, άρχίζει νά υπερισχύει ή παράταξη τών Λατινοφίλων καί ή προσπάθεια γιά νά πεισθεί ή Δύση νά έλθει νά πολεμήσει στην Άνατολή, μέ άντάλλαγμα τήν ένωση τών Έκκλησιών καί τήν ύποταγή τής Όρθοδοξίας στον Πάπα. Κι αύτή ή κίνηση επισκιάζει τόν Έλληνισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μετά τήν οριστική ύποχώρηση τών Καντακουζηνικών, οί Λατινόφιλοι πού επικρατούν δέν κατορθώνουν νά προσελκύσουν τό έλληνικό στοιχείο πού μένει προσκολλημένο στην Όρθοδοξία. Στο κοινωνικό πεδίο, οί βυζαντινές πόλεις ακολουθούν -θά έλεγε κανείς- τό παράδειγμα τών δυτικών πόλεων καί προσπαθούν νά άπαλλαγούν από τούς φεουδάρχες⁴³. Έτσι, καθώς ο φοβερός τουρκικός κίνδυνος πλησιάζει, κανείς δέν είναι διατεθειμένος νά άμυνθεί⁴⁴. Μετά τό 1355 άρχίζει νά επικρατεί ή ψευδαίσθηση ότι μία ειρήνη μέ τούς Τούρκους είναι δυνατή, κάθε φορά πού οί προσπάθειες γιά συνεννόηση μέ τήν Δύση δέν φέρνουν αποτέλεσμα⁴⁵, ή όταν οί άπαιτήσεις τών Δυτικών είναι πολύ πιεστικές.

Είναι πολύ δύσκολο νά πούμε άν ή πίστη αύτή σέ μία δυνατότητα ειρηνικής διαβίωσης μέ τούς Τούρκους ήταν αποτέλεσμα τής προπαγάνδας τών Άθηνωτικών ή τής πραγματικής αδυναμίας του Έλληνισμού νά αναλάβει τόν άγώνα γιά τήν επιβίωση. Η διάχυτη αντίληψη είναι ότι οί άμαρτίες του γένους είναι ή αίτία τής συμφορας: «...δι' α κατέλαθεν ήμās... ή του θεου δικαία όργή, καί έσμέν ταπεινοί παρά πάντα τά έθνη καί μυκτηρισμός είκότως καί χλευασμός τοίς κύκλω ήμών»⁴⁶. Λέει ένα κείμενο τής εποχής. Έφ' όσον λοιπόν ή όργή του Θεου δέν μπορεί νά είναι παρά δίκαια, καί ή ύποδούλωση στους Τούρκους είναι ένα έντελως φυσικό επακόλουθο. Μ' αυτόν τόν τρόπο, μία έθνότητα πού μόλις άρχίζει νά συνειδητοποιεί τήν ύπαρξή της, θρί-

σκεται βαρυμένη με όλα τα αμαρτήματα μιας χιλιόχρονης πολυεθνικής αυτοκρατορίας που παρακμάζει.

Αυτή ίσως ή κατάφωρη άδικία σέ θάρος του νεογέννητου Έλληνισμού φέρνει καί την ιδεολογική αντίδραση, άφου ή έμπρακτη ένοπλη αντίδραση έχει καταντήσει αδύνατη. Σιγά - σιγά, άπέναντι σέ Δυτικόφιλους καί 'Ανθενωτικούς πού καί οί δυό διατείνονται ότι φέρνουν την σωτηρία μέ την μορφή της ύποδούλωσης, είτε στην Δύση είτε στην 'Ανατολή, αρχίζει νά φαίνεται δειλά *μιά τρίτη λύση*, πού τό περιεχόμενο της θά μπορούσαμε νά τό ονομάσουμε *έθνικό*. 'Η λύση αυτή συνίσταται, πρώτα άπ' όλα, στην *έγκατάλειψη της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων* καί στην συγκέντρωση των προσπαθειών γιά την άνάσταση της δόξας των 'Ελλήνων, άφου αυτοί άποτελούν τώρα, μέ συντριπτική πλειοψηφία τόν πληθυσμό της αυτοκρατορίας πού πεθαίνει.

'Η λύση αυτή, όσο ουτοπιστική κι άν φαίνεται στά γραπτά των διανοουμένων της τελευταίας βυζαντινης περιόδου, παρουσιάζει τό πλεονέκτημα ότι στηρίζεται στό μόνο πραγματικά ζωντανό πληθυσμιακό στοιχείο του βυζαντινού κράτους, τόν 'Ελληνισμό. 'Ο 'Ελληνισμός όμως του δέκατου τέταρτου καί του δέκατου πέμπτου αιώνα βρίσκεται άκόμα στην βρεφική του ηλικία, τόσο οικονομικά, όσο καί πολιτιστικά. Γι' αυτό καί ή βασικά σωστή αυτή λύση πού προτείνει ό Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων άποδεικνύεται άνέφικτη στά πράγματα καί συντελεί στόν χαρακτηρισμό του Γεμιστού σάν ουτοπιστή⁴⁷.

Στόν Πλήθωνα άνήκει ή τιμή ότι, γιά την αναγέννηση του αρχαίου έλληνικού μεγαλείου, πρότεινε την άπόρριψη όλων εκείνων των χαρακτηριστικών του Βυζαντινισμού πού ή 'Εκκλησία θεωρούσε ύπεύθυνα γιά την όργή του Θεού. 'Απορρίπτοντας όμως τά καίρια θεσμικά γνωρίσματα του Βυζαντινισμού, ό Πλήθων δέν μπορούσε παρά νά άπορρίψει καί την 'Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία⁴⁸. Στην *Νόμων Συγγραφή* του, λέει άπερίφραστα: «*Η θίβλος ήδε περιέχει Θεολογίαν μέν την κατά Ζωροάστρην τε καί Πλάτωνα ονομαζομένων των διά φιλοσοφίας αναγνωριζομένων θεών τοίς πατρίοις τοίς Έλλησι θεών όνόμασιν, έλκομένοις έκάστοις έκ του ου πάνυτοι συνψοδύ φιλοσοφία, διά τάς υπό των ποιητών διαστροφάς, επί τό ως μάλιστα δη φιλοσοφία συνψοδόν*»⁴⁹. Σύμφωνα μέ τόν Πλήθωνα, «*έσμέν γάρ ούν, ών ήγεισθέ τε καί βασιλεύετε, Έλλη-*

νες τό γένος, ως ή τε φωνή καί ή πάτριος παιδεία μαρτυρεί. Έλλησι δέ ούκ έστιν εύρείν ει τις άλλη οικειοτέρα χώρα, ούδέ μάλλον προσήκουσα, ή Πελοπόννησός τε, καί όση δη ταύτη της Εύρώπης προσεχή, των τε αύ νήσων αι επικείμεναι. Ταύτην γάρ δη φαίνονται την χώραν Έλληνες άεί οίκουντες οί αυτοί έξότουπερ άνθρωποι διαμνημονεύουσιν, ούδέ νών άλλων προενηνηκότων· ούδέ επήλυδες κατασχόντες, άλλους τε εκβαλόντες, καί αυτοί ύφ' έτέρων τό αυτό έστιν ότε πεπονθότες· άλλ' Έλληνες πήνδε την χώραν τούναντίον αυτοί γε άεί φαίνονται κατέχοντες, ούτε ταύτην εκλιπόντες»⁵⁰. Οί 'Ελληνες λοιπόν θά ακολουθήσουν την δική τους πορεία, άπαλλαγμένοι άπό όποιαδήποτε δέσμευση του παρελθόντος της αυτοκρατορίας. Είμαι φυσικό ότι, στό σημείο αυτό, τό ιδεολογικό οικοδόμημα του Γεμιστού επισύρει την έχθρότητα του Γεώργιου Γεννάδιου ή Σχολάριου πού δέν βρίσκει λόγους γιά νά τόν κατηγορήσει⁵¹.

Καθώς περνούν τά χρόνια, ή διαλεκτική του 'Ελληνισμού αλλάζει. Δέν πρόκειται πιά γιά ιδεολογική διαμάχη άνάμεσα σέ 'Ενωτικούς καί 'Ανθενωτικούς, αλλά γιά πάλη άνάμεσα στίς δυνάμεις του νεογέννητου 'Ελληνισμού καί του έτοιμοθάνατου Βυζαντινισμού⁵². Στό σημείο αυτό, είναι χαρακτηριστικό ότι ή άπαισιοδοξία καί ή έσχατολογία της άρχουσας τάξης άποτελούν τό άπαραίτητο συμπλήρωμα μιας δύναμης πού σβύνει δίνοντας την τελευταία της μάχη ενάντια στίς ιδέες του Γεμιστού γιά μιάν αναγέννηση του έλληνικού μεγαλείου.

Όπως είναι φυσικό, ή πάλη άνάμεσα στόν 'Ελληνισμό καί τόν Βυζαντινισμό επιταχύνει την ύποδούλωση στους Τούρκους⁵³. Γιά νά προβληθεί μιά άποτελεσματική αντίσταση, πρέπει εκείνοι πού την προβάλλουν νά έχουν άποφασίσει ότι θά άντισταθούν. Άπό τίς άρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα μέχρι τά μέσα του δέκατου πέμπτου, τό Βυζάντιο ακολουθεί μιά καθοδική πορεία, χωρίς σταθμούς σχεδόν⁵⁴. 'Ολοι ξέρουν ότι ή αυτοκρατορία δέν πρόκειται νά άποκατασταθεί στίς παλιές της διαστάσεις άπό την βοήθεια των Δυτικών, ένώ ή τουρκική κατάκτηση θά την καταργήσει έντελώς. 'Η αντίσταση λοιπόν πού προβάλλεται είναι περισσότερο σπασμωδική καί άσυντόνιστη, παρά άποτέλεσμα συλλογικών αποφάσεων καί προετοιμασίας. Κάθε φορά πού ένας αυτοκράτορας περιστοιχισμένος άπό λογίους πηγαίνει στην Δύση γιά νά δηλώσει ύποταγή καί νά πάρη ύποσχέσεις καί βοήθεια οί προσπάθειες ναυαγούν⁵⁵. 'Ολοι ξέρουν ότι δέν είναι αυτό εκείνο πού χρειάζονται καί κάθε τέτοια εύκαιρία δίνει άφορμή γιά έσωτερικά σχίσματα καί διχασμούς, ένώ τό έλληνικό στοιχείο, ό λαός, παρακολουθεί σχεδόν άδιάφορα.

Ἡ ἀδιάφορη στάση τοῦ λαοῦ εἶναι εὐλογη μετὰ τὴν καταστροφικὴ τροπὴ πού πῆραν τὰ ἑλληνοκεντρικὰ σχέδια τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ ἡ ἀπόπειρα γιὰ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀναφορὰ πού κάνει ὁ βενετός βαῖλος τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1355 καὶ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι τόσο ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴν διακυβέρνησή τους, ὥστε εἶναι ἔτοιμοι νὰ παραδοθοῦν σὲ ὅποιονδήποτε τούς ἐξασφαλίζει ἀπὸ τὸν τουρκικὸ κίνδυνο⁵⁶. Τὸ 1441, ὁ Φραγκίσκος Filelfo μιλάει σ' ἓνα γράμμα του γιὰ τὴν ραθυμία τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου⁵⁷. Ὁ πολὺς Βησσαρίων ἐντοπίζει περισσότερο τὸ θέμα: ⁴ «οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς νῦν ὄντας πελοποννησίους, ὧν τὰς ψυχὰς οἶδα γενναίας καὶ ἔμφρονας τὰ τε σώματα ῥωμαλέα, γυμνοὺς δὲ ἄλλους ὅπλων καὶ ἀγυμνάστους, τὸ μὲν τῇ τῶν βαρέων ἐπιστατῶν ὠμότητι καὶ ταῖς ἀπηνέσιν εἰσπράξεσι τὸ δὲ τῇ κρατησάσῃ τοῦ γένους μαλακίᾳ τε καὶ βλακειᾷ»⁵⁸. Αὐτὴ ἡ ἀδράνεια τοῦ γένους σάν ἀποτέλεσμα τῆς *κακοπολιτείας* πού εἶχε ἐπισημάνει ὁ δάσκαλος τοῦ Βησσαρίωνα Πλήθων⁵⁹ κάνει τὸν Ἑλληνισμό ἀνίκανο νὰ ἀμυνθεῖ καὶ αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ κύρια φροντίδα τῆς τελευταίας γενιᾶς τῶν Δυτικόφιλων πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση: νὰ πείσουν γιὰ τὸν δυναμισμό τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. *Καὶ μηδὲν οἶσθε μικρόν καὶ ἀδρανές τὸ Γραικῶν εἶναι γένος*, λέει ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας μιᾶς πραγματείας πού ἀπευθύνεται πρὸς τὴν σύνοδο τῆς Βασιλείας ἢ τῆς Φλωρεντίας. «Αὐτό μὲν γάρ ἴσως καθ' ἑαυτὸ, χρόνους ἤδη συχνούς πολιορκηθέν ὀλιγώγητε καὶ ἐκακώθη, ἀλλ' οὐκ εἰς τέλος ἐξετρίβη» φυλάττει γάρ ἐκ μέρους αὐτὸ Κύριος⁶⁰. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας δὲν εἶχε πολὺ ἄδικο. Ἄν ὁ κύριος ρόλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸν Μεσαίωνα εἶχε περιορισθεῖ στὸ νὰ τροφοδοτεῖ μέ τὸ αἷμα του μιὰ ὑπερεθνικὴ οἰκουμένη αὐτοκρατορία, ἡ ἀναπόφευκτη πτώση της δὲν σήμαινε καὶ πτώση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀντίθετα μάλιστα. Ἡ νέα τουρκικὴ κατάκτηση, κατάκτηση μέ ἔντονο τὸ ἐθνικὸ στοιχεῖο, θά τὸν βοηθοῦσε ἀρνητικὰ γιὰ νὰ συνειδητοποιήσει τὴν ὑπόστασή του. Αὐτὴ ἡ ὀριστικὴ ρήξη τοῦ *Γένους τῶν Γραικῶν* μέ τὴν βυζαντινὴ παράδοση ὁδηγεῖ κατ' εὐθείαν στὴν πραγματοποίηση τῶν ιδεῶν τοῦ Πλήθωνα πού πῆραν σάρκα καὶ ὅσπ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέ τὴν ἑπανάσταση τοῦ 1821.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α.Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», τόμος Α', 2η ἐκδόση, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 61 κέξ. Τ.Κ. ΛΟΥΓΓΡΗΣ, «Ἡ θέσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ Μεσαιωνικὸ Βυζάντιο», περ. ΑΝΤΙ, 88, 17/12/77, σσ. 32-35.
2. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, «Ἱστορία» ἐκδ. J.L. VAN DIETEN Σ. 612. Γιά τίς πολιτικὲς ιδέες τοῦ Χωνιάτη, βλ. Α.Π. ΚΑΖΝΤΑΝ «Kniga I Pisatel' VN Vizantii», Μόσχα 1973, σσ. 82-119.
3. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, στὸ ἴδιο, σ. 618.
4. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 609/610.
5. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 593/594.
6. HELENE AHRWEILER, «L' ideologie politique de l'Empire Byzantin», Παρίσι 1975, σ. 96.
7. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 599.
8. MIKLOSICH-MÜLLER, «Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana», τόμος IV, 217-218, ἔγγραφο ἀρ. 131. Βλ. ἐπίσης AHRWEILER, στὸ ἴδιο, σ. 100.
9. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 594.
10. Α.Π. ΚΑΖΝΤΑΝ, «Ἡ δομὴ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας», περ. ΑΝΤΙ, 70, 30/4/77, σ. 31.
11. Βλ. S. RUNCIMAN, «The Last Byzantine Renaissance», Καίμπριτζ 1970, σ. 5-6.
12. ΛΟΥΓΓΡΗΣ, στὸ ἴδιο, σ. 34.
13. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 618.
14. Βλ. J. IRMSCHER, «Nikaa als» «Zentrum des griechischen Patriotismus» RESEE 8, 1970, σσ. 33-47. Τοῦ ἴδιου, nikaa als «Mittelpunkt des griechischen Patriotismus» BF 4, 1972, σσ. 114-137. M. ANGOLD, «BYZANTINE «Nationalism» and the Nicaean Empire BMGS 1, 1975, σσ. 49-70. D.M. NICOL, «Refugees, mixed population and local patriotism in Epiros and Western Macedonia after the fourth crusade», στὸ XV «Congres International des Etudes Byzantines», Rapports et Co-rapports, I, Histoire, Athenes 1976.
15. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, στὸ ἴδιο, σ. 66.
16. Ἡ ιδέα αὐτὴ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν συνάδελφο D. NASTASE σὲ μιὰ μεγάλη ἐργασία πού βρίσκεται ὑπὸ ἐκτύπωση. Βλ. προσωρινὰ D. NASTASE, «Le Mont-Athos pendant l'occupation latine de Constantinople», BNJ 22, 1978, σσ. 126-130.
17. Ὡς ἡμετέρας πατρίδος κατὰ κράτος ἀλόουσας ἄλλος ἄλλη πη τῶν ἐκ τῆς βασιλικῆς συγγενείας γῆν' Ῥωμαῖδα ὡς ἴδιος κληρον ἔσφετερίσαστε καὶ ὡκειώσατο, καὶ ἤθελε τοῖς Ἱταλοῖς ὑμῖν ὑποτάσσεσθαι ἢ ὁμογενίῳ αἵματι καὶ φυλῇ... Βλ. A. HEISENBERG, «Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchen-Union», 2η ἐκδόση, Μόναχο 1923, σ. 23.
18. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΣ (παραπομπὴ στὸν D.M. Nicol, στὸ ἴδιο, σ. 18, σμ. 66).
19. D.M. Nicol, στὸ ἴδιο, σ. 32-33.
20. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, Χρονικὴ συγγραφή 15, ἐκδ. A. Heisenberg σ. 27.
21. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, Χρονικὴ συγγραφή 14, ἐκδ. A. Heisenberg σ. 26.
22. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, Χρονικὴ συγγραφή 16, ἐκδ. A. Heisenberg σ. 28.
23. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ OPERA τόμος Β', ἐκδ. A. Heisenberg σσ. 30-66.
24. ΚΑΖΝΤΑΝ, «Ἡ δομὴ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας», στὸ ἴδιο σ. 35 B.A. SMETANIN, «O Tendentsijakh Ideologicheskoi i Sotsial'noi Dinamiki Pozdnievizantiskavo Obchtche Stva V Period Permanientnoi Vainry», ADSV 11, 1975, σσ. 99-109.
25. Βλ. RUNCIMAN, στὸ ἴδιο, σσ. 1-3. Πρὸς ἐπίσης Βασιλικὴ ΠΑΠΟΥΛΙΑ, «Blute und Untergang von Byzanz: eine dialektische Beziehung», RESEES 9, 1971, σσ. 549 - 564.
26. Βλ. τὸν συλλογικὸ τόμο «Art et societe a Byzance sous les Paleologues», Actes du Colloque organise par l'Association Internationale des Etudes Byzantines a Venise en Septembre 1968. Bibliotheque de l' Institut Hellenique d' Etudes Byzantines et Post-Byzantines de Venise», ἀρ. 4, Βενετία 1971.
27. Βλ. I. SEVCENKO, «Society and Intellectual Life in the XIVth century, Actes du XIVe Congres International des Etudes Byzantines», Βουκουρέστι 1974, τόμος 1, σσ. 69-92. I.Π. MENTBENTIEB, «Vizantiiskii Gumanizm», XIV-XV VV. Λενινγκράντ 1976, σσ. 11-33.
28. Βλ. Δ.Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις εἰς τὴν πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν», «Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία», Ἀθήνα 1954, σσ. 20-33.